

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**ТЕОРІЯ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрН України ***О. В. Петришина***

Харків
«Право»
2015

УДК 340.12(075)
ББК 67.0я7
Т33

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 25 червня 2013 р.)*

Рецензенти:

О. В. Зайчук, доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України;
Н. М. Оніщенко, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України

Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

ISBN 978-966-458-559-7

Підручник підготовлено відповідно до навчальної програми з теорії держави і права для юридичних вищих навчальних закладів України. У ньому відображені актуальні підходи до дослідження юридичних явищ та процесів. Навчальний матеріал викладено з урахуванням норм Конституції України, узагальнень чинного законодавства та юридичної практики, порівняльно-правових досліджень.

Для студентів, аспірантів та викладачів юридичних вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами держави і права.

УДК 340.12(075)
ББК 67.0я7

© Петришин О. В., Погребняк С. П.,
Смородинський В. С. та ін., 2015
© «Право», 2015

ISBN 978-966-458-559-7

Зміст

Перелік скорочень	9
Передмова	10

ЧАСТИНА ПЕРША ВСТУП ДО ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Розділ 1. Теорія держави і права як фундаментальна юридична наука	13
§ 1. Юридична наука: загальна характеристика.....	13
§ 2. Теорія держави і права: поняття та риси	16
§ 3. Предмет теорії держави і права	17
§ 4. Функції теорії держави і права	19
Контрольні запитання.....	21

Розділ 2. Теорія держави і права та інші науки	22
§ 1. Теорія держави і права в системі юридичних наук	22
§ 2. Теорія держави і права та інші суспільні науки.....	25
§ 3. Формування теорії держави і права як окремої науки	28
§ 4. Теорія держави і права як навчальна дисципліна	30
Контрольні запитання.....	31

Розділ 3. Методологія правової науки	32
§ 1. Методологія і методи в пізнанні держави і права.....	32
§ 2. Загальні (філософські) підходи до дослідження держави і права	34
§ 3. Загальнонаукові методи пізнання держави і права.....	38
§ 4. Спеціальні та власні методи правознавства	39
Контрольні запитання.....	41

Розділ 4. Походження держави і права	42
§ 1. Публічна влада і нормативне регулювання в первісній общині.....	42
§ 2. Виникнення держави	44
§ 3. Виникнення права.....	46
§ 4. Теорії походження держави	47
§ 5. Теорії походження права	49
Контрольні запитання.....	50

ЧАСТИНА ДРУГА ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ

Розділ 5. Поняття держави	51
§ 1. Поняття та ознаки держави.....	51
§ 2. Типологія держав	54

§ 3. Державний суверенітет	56
§ 4. Народний суверенітет і національний суверенітет	58
Контрольні запитання	61
Розділ 6. Функції держави	62
§ 1. Поняття функцій держави	62
§ 2. Функції сучасної держави	64
§ 3. Правові форми здійснення функцій держави	66
Контрольні запитання	67
Розділ 7. Форма держави	68
§ 1. Поняття і структура форми держави	68
§ 2. Форма правління держави	69
§ 3. Форма державного устрою	72
§ 4. Державний режим	74
§ 5. Міжнародні об'єднання держав	76
Контрольні запитання	77
Розділ 8. Механізм держави і державний апарат	78
§ 1. Механізм держави і його структура	78
§ 2. Державний апарат. Органи державної влади та державна служба	79
§ 3. Принципи організації і діяльності державного апарату	82
§ 4. Поділ влади. Загальна характеристика законодавчої, виконавчої та судової гілок влади	84
Контрольні запитання	86

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЗАГАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРО ПРАВО

Розділ 9. Поняття права	87
§ 1. Термін «право» в юридичній науці	87
§ 2. Основні підходи до праворозуміння	89
§ 3. Ознаки права	91
§ 4. Функції права	94
§ 5. Цінність права	97
Контрольні запитання	98
Розділ 10. Право в системі соціального регулювання	99
§ 1. Поняття, загальні риси та види соціальних норм. Співвідношення технічних і правових норм	99
§ 2. Право і мораль, їх співвідношення	100
§ 3. Право і звичай, їх співвідношення	102
§ 4. Право і релігійні норми	103
§ 5. Корпоративні норми, їх особливості та взаємодія з правом	105
Контрольні запитання	106

Розділ 11. Джерела права	107
§ 1. Поняття і види джерел права	107
§ 2. Нормативно-правовий акт як джерело права	109
§ 3. Правовий звичай як джерело права.....	111
§ 4. Нормативно-правовий договір як джерело права	113
§ 5. Судовий прецедент і судова практика як джерела права.....	115
§ 6. Правова доктрина як джерело права	120
Контрольні запитання.....	122
Розділ 12. Принципи права	123
§ 1. Принципи права: поняття та класифікація	123
§ 2. Основоположні принципи права	125
§ 3. Загальні принципи права. Міжгалузеві та галузеві принципи права.....	128
§ 4. Значення принципів права для правового регулювання	131
Контрольні запитання.....	133
Розділ 13. Правове регулювання суспільних відносин	134
§ 1. Поняття, стадії та види правового регулювання	134
§ 2. Способи та типи правового регулювання	137
§ 3. Методи правового регулювання. Правові режими	141
§ 4. Ефективність правового регулювання	144
Контрольні запитання.....	146
Розділ 14. Правова свідомість і правова культура	147
§ 1. Поняття, структура та функції правосвідомості	147
§ 2. Види правосвідомості.....	149
§ 3. Правосвідомість і право	151
§ 4. Поняття та види деформації правосвідомості.....	152
§ 5. Правова культура суспільства.....	154
§ 6. Правова культура особистості	156
Контрольні запитання.....	157

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

НОРМАТИВНА ОСНОВА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розділ 15. Норми права	158
§ 1. Поняття і загальні ознаки норм права.....	158
§ 2. Види норм права	160
§ 3. Структура норми права.....	165
§ 4. Спеціалізовані норми права	170
Контрольні запитання.....	173
Розділ 16. Система права	174
§ 1. Поняття і структура системи права	174
§ 2. Публічне і приватне право	177

§ 3. Матеріальне і процесуальне право	180
§ 4. Галузі та інститути права	181
§ 5. Співвідношення міжнародного і національного права	185
Контрольні запитання	187

Розділ 17. Система законодавства	188
§ 1. Поняття системи законодавства. Її співвідношення з системою права	188
§ 2. Структура системи законодавства	190
§ 3. Чинники формування і розвитку системи законодавства	192
Контрольні запитання	194

Розділ 18. Нормативно-правові акти	195
§ 1. Поняття та ознаки нормативно-правового акта	195
§ 2. Поняття і види законів	197
§ 3. Кодекс як особливий вид закону	200
§ 4. Підзаконні нормативно-правові акти	201
§ 5. Дія нормативно-правових актів у часі	203
§ 6. Дія нормативно-правових актів у просторі та за колом осіб	206
Контрольні запитання	209

Розділ 19. Нормотворчість	210
§ 1. Нормотворчість: поняття, види	210
§ 2. Функції та принципи нормотворчості	212
§ 3. Стадії створення нормативно-правових актів	214
§ 4. Нормотворча техніка: поняття, елементи. Юридична термінологія	216
Контрольні запитання	220

Розділ 20. Систематизація законодавства	221
§ 1. Поняття систематизації законодавства	221
§ 2. Облік, інкорпорація та консолідація законодавства	223
§ 3. Кодифікація законодавства і створення зводу законів	226
Контрольні запитання	230

ЧАСТИНА П'ЯТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА

Розділ 21. Правові відносини	231
§ 1. Поняття і види правових відносин	231
§ 2. Суб'єкти правових відносин та їх види	234
§ 3. Правосуб'єктність і правовий статус суб'єктів правовідносин	235
§ 4. Об'єкти правових відносин, їх види	237
§ 5. Суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин	238
§ 6. Юридичні факти та їх види	240
Контрольні запитання	241

Розділ 22. Юридично значуща поведінка	242
§ 1. Поняття і види юридично значущої поведінки	242
§ 2. Правомірна поведінка	244
§ 3. Правопорушення та його ознаки	245
§ 4. Склад правопорушення	246
§ 5. Види правопорушень	248
§ 6. Причини правопорушень	249
§ 7. Зловживання правом	250
§ 8. Об'єктивно неправомірне діяння	252
Контрольні запитання	254
Розділ 23. Юридична відповідальність	255
§ 1. Поняття юридичної відповідальності	255
§ 2. Підстави юридичної відповідальності	256
§ 3. Види юридичної відповідальності	257
§ 4. Цілі та функції юридичної відповідальності	259
§ 5. Принципи юридичної відповідальності	261
§ 6. Юридична відповідальність і державно-правовий примус	262
Контрольні запитання	263
Розділ 24. Застосування норм права	264
§ 1. Поняття і форми реалізації норм права	264
§ 2. Застосування норм права як специфічна форма його реалізації	265
§ 3. Стадії правозастосування	267
§ 4. Принципи застосування норм права	268
§ 5. Акти правозастосування та їх види	269
Контрольні запитання	270
Розділ 25. Застосування права в умовах колізій і прогалин у законодавстві	271
§ 1. Прогалини в законодавстві: поняття і види	271
§ 2. Засоби подолання прогалин у законодавстві	272
§ 3. Колізії в законодавстві як вид юридичних колізій	275
§ 4. Засоби подолання колізій у законодавстві	279
Контрольні запитання	281
Розділ 26. Тлумачення правових актів	282
§ 1. Поняття тлумачення правових актів	282
§ 2. Способи тлумачення правових актів	285
§ 3. Види тлумачення правових актів	288
§ 4. Особливості тлумачення конституції та законів	291
§ 5. Інтерпретаційні акти, їх види	293
Контрольні запитання	296

ЧАСТИНА ШОСТА

ПРАВОВА ДЕРЖАВА І ПРАВОВА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Розділ 27. Права людини	297
§ 1. Поняття та ознаки прав людини	297
§ 2. Генеза прав людини	300
§ 3. Види прав людини.....	302
§ 4. Національні та міжнародні гарантії прав людини	304
§ 5. Зобов'язання держави у сфері прав людини	307
Контрольні запитання.....	309
Розділ 28. Громадянське суспільство і держава	310
§ 1. Поняття та ознаки громадянського суспільства.....	310
§ 2. Структура громадянського суспільства	313
§ 3. Поняття і структура політичної системи суспільства	315
§ 4. Держава і політичні партії в політичній системі суспільства.....	316
Контрольні запитання.....	320
Розділ 29. Демократична держава	321
§ 1. Демократична держава та її цінність	321
§ 2. Принципи демократичної держави	322
§ 3. Форми та інститути демократії.....	324
§ 4. Демократія і самоврядування	326
Контрольні запитання.....	328
Розділ 30. Правова соціальна держава	329
§ 1. Поняття та ознаки правової держави	329
§ 2. Поняття та ознаки соціальної держави	331
§ 3. Верховенство права.....	334
§ 4. Правовий порядок.....	337
Контрольні запитання.....	340
Розділ 31. Правова система суспільства	341
§ 1. Поняття і структура правової системи.....	341
§ 2. Класифікація правових систем сучасності	343
§ 3. Загальна характеристика правових сімей	344
§ 4. Особливості правової системи України.....	347
Контрольні запитання.....	348
Алфавітно-предметний покажчик	349
Список рекомендованої літератури	360
Автори підручника	366

Перелік скорочень

- ГК України – Господарський кодекс України
- ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України
- ЗК України – Земельний кодекс України
- КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України
- КЗпП України – Кодекс законів про працю України
- КК України – Кримінальний кодекс України
- КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України
- КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
- КТМ України – Кодекс торговельного мореплавства України
- МК України – Митний кодекс України
- ПК України – Податковий кодекс України
- СК України – Сімейний кодекс України
- ЦК України – Цивільний кодекс України
- ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

Передмова

Цей підручник підготовлено професорсько-викладацьким складом кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого на основі оновленої програми навчальної дисципліни «Теорія держави і права».

Він має на меті формування у студентів загальних знань про сутність, зміст, форми й функціонування держави і права та основних умінь щодо використання загального категоріального апарату юриспруденції в подальшій професійній діяльності. У стислій і доступній формі підручник містить інформацію про найбільш важливі закономірності виникнення та тенденції розвитку держави і права, їх структурно-функціональні характеристики, формує загальнотеоретичні уявлення про право і державу.

Весь матеріал підручника розділено на шість змістовних блоків (модулів): вступ до теорії держави і права; загальне вчення про державу; загальне вчення про право; нормативна основа правового регулювання; реалізація права; правова держава і правова система суспільства.

Підручник сприяє реалізації місії теорії держави і права, яка полягає в тому, що в результаті вивчення цієї навчальної юридичної дисципліни студенти повинні:

- знати стан основних проблем теорії держави і права, форми і функції держави і права, загальні засади правового регулювання суспільних відносин;
- розуміти сутність та основні властивості держави і права, роль і зміст принципів права, особливості та значущість права як соціального регулятора та його відмінність від інших регуляторів суспільних відносин, структуру системи права і системи законодавства, поняття правової системи та зв'язки між її основними елементами;
- уміти правильно тлумачити і застосовувати правові норми та принципи, сприяти реалізації прав людини і впровадженню вимог верховенства права у суспільну, передусім юридичну, практику.

Цей підручник продовжує традиції попередніх навчальних видань кафедри: підручників «Загальна теорія держави і права» за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина (2002 р.), «Загальна теорія держави і права»

за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина (2009 р.), посібника для підготовки до державних іспитів з теорії держави і права (2012, 2013 рр.) та ін. У ньому послідовно викладаються спільні доктринальні підходи і наукові позиції кафебри, використовуються найбільш важливі результати її наукових досліджень, які знайшли підтримку юридичної громадськості.

Слід підкреслити, що видання є відображенням значних змін, що відбулися за останні роки в правовій реальності та юриспруденції, зокрема науці теорії держави і права, бере до уваги основні тенденції розвитку правової системи. При його підготовці були використані найбільш цікаві новітні наукові публікації та розробки як вітчизняних, так і визнаних зарубіжних правознавців. Відповідні зміни є особливо помітними в розділах, що присвячені поняттю права, принципам і джерелам права, правовому регулюванню, тлумаченню права, правам людини, громадянському суспільству, демократичній, правовій, соціальній державі та верховенству права.

Автори підручника прагнули врахувати позитивний світовий досвід викладання загальнотеоретичних юридичних дисциплін, використати вітчизняну юридичну практику і практику впливових міжнародних організацій, представити європейські стандарти у правовій сфері та розкрити їх зміст. З цією метою викладення відповідних наукових питань здійснено з численними посиланнями на чинне законодавство України, рішення Конституційного Суду України, практику Верховного і вищих спеціалізованих судів України, а також міжнародні правові акти і практику Європейського суду з прав людини.

Підручник орієнтує читача на сучасне розуміння права як загальнообов'язкового соціального регулятора, що визначає межу між дозволеним і недозволеним, здатний забезпечити індивідуальну свободу та рівність, гарантувати справедливість і суспільний порядок, сприяти розв'язанню конфліктів і досягненню соціального компромісу, уможливити гідне існування та вільний розвиток людини. У свою чергу держава розглядається як суб'єкт, на якого покладається відповідальність за точне і своєчасне закріплення норм права у законодавстві, належне їх застосування та забезпечення, підтримання правового порядку, утвердження народовладдя, надання якісних послуг суспільству. Особливого значення у цьому контексті набувають зобов'язання держави у сфері прав людини, ідеї належного управління, легітимності та легальності, забезпечення за допомогою державної політики спільних інтересів і загально-го блага та ін.

Крім того, підручник допомагає отримати знання і вміння, необхідні для виконання професійних завдань, пов'язаних із нормотворчістю, правозастосуванням, тлумаченням права та ін. Це видання також дозволить з наукових позицій розглянути особливості правових актів, нормотворчої техніки, сформулювати у студентів навички подолання колізій і прогалин у законодавстві тощо.

У підручнику відтворені здобутки таких напрямів правових досліджень, як філософія права, соціологія права, юридична етика, логіка права, використані результати галузевих юридичних досліджень. Це є природним, враховуючи статус теорії держави і права як фундаментальної юридичної науки, що виконує функції узагальнення та інтеграції юридичного матеріалу, методологічну і комунікаційну функції.

Слід відзначити значний внесок у редагування підручника доктора юридичних наук, професора кафедри теорії держави і права С. П. Погребняка і кандидата юридичних наук, доцента кафедри В. С. Смородинського.

Сподіваємося, що наш підручник приверне увагу читачів і стане в пригоді не тільки студентам вищих юридичних навчальних закладів, а й науковцям у загальнотеоретичній сфері, представникам галузевих юридичних дисциплін, юристам-практикам, загалом усім, хто переймається актуальними питаннями і фундаментальними проблемами державно-правового розвитку України.

*Доктор юридичних наук, професор, завідувач
кафедри теорії держави і права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
академік НАПрН України*

О. В. Петришин

ЧАСТИНА ПЕРША

ВСТУП ДО ТЕОРІЇ

ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Розділ 1

Теорія держави і права як фундаментальна юридична наука

1. Юридична наука: загальна характеристика.
2. Теорія держави і права: поняття та риси.
3. Предмет теорії держави і права.
4. Функції теорії держави і права.

§ 1. Юридична наука: загальна характеристика

Наука – це форма інтелектуальної діяльності людини, яка спрямована на отримання істинних (достовірних) знань про світ (природу, суспільство, мислення), відкриття закономірностей світу та передбачення тенденцій його розвитку.

Основою цієї діяльності є збирання фактів, їх систематизація, аналіз і на цій основі синтез (створення) нових знань про досліджувані явища. Будь-якій науці притаманні такі функції: 1) пізнання і пояснення явищ навколишнього світу; 2) прогнозування розвитку природних і суспільних процесів; 3) допомога практиці.

Усі науки поділяються на *технічні* (ті, що вивчають техніку та явища, важливі для її розвитку), *природничі* (ті, що вивчають природні явища і процеси) та *суспільні* (ті, що вивчають людину, відносини між людьми та їх утвореннями, суспільство в цілому). Серед суспільних наук чільне місце посідає *юридична наука (юриспруденція)*, яка спрямована на здобування, узагальнення, систематизацію і використання знань про державу і право.

Суспільні науки мають *низку особливостей*, що відрізняють їх від інших сфер наукових знань.

Процес пізнання в суспільних науках відбувається в особливій пізнавальній ситуації: *суб'єкт осмислює суспільну дійсність, частинною якої він одночасно виступає*. Дослідження суспільних явищ не тільки включає виявлення певних реально існуючих показників, а й містить певний елемент оцінювання соціальних інститутів на основі світогляду дослідника, його переконань і життєвих позицій, що значною мірою впливає на результати наукового пошуку.

Наприклад, жоден науковець не заперечуватиме, що державі притаманна наявність території, населення, апарату влади. Однак при цьому ставлення вчених до феномену держави, її суспільного призначення може бути вельми неоднозначним. Тому, наприклад, для голландського юриста Гуго Гроція держава є «досконалим союзом вільних людей», а для німецького філософа Карла Маркса – «формою, в якій індивіди, що належать до панівного класу, здійснюють свої загальні інтереси».

На спрямованість і висновки суспільних наук значною мірою впливає *соціально-історичний контекст*, в якому здійснюється дослідження. Наприклад, якщо для давньоримського юриста думка про те, що людина може бути рабом іншої людини, є цілком природною, то для сучасного правника інститут рабства є абсолютно неприйнятним, таким, що не відповідає людській сутності й уявленням про права людини.

У суспільних науках *обмеженим є використання експерименту*, спрямованого на практичну перевірку наукових гіпотез та висновків, що вважається важливим елементом істинності наукового дослідження. Це пояснюється складністю соціального експериментування, оскільки важко побудувати експериментальну модель, яка б відображала реальні суспільні умови, урахувувала всі необхідні чинники, що впливають на розвиток соціальних інститутів. Тому суспільствознавці часто вимушені спиратися не стільки на експериментальні дані, скільки на відомості, отримані в результаті вивчення схожих подій історичного минулого або досвіду інших країн. Попри наведене розвиток електронної техніки, поява нових технологій дозволяють сьогодні розширити можливості моделювання різних соціальних ситуацій і через це спростити проведення експериментів.

Специфіка суспільних наук виражається й у *характері прогнозів, які даними науками формулюються*. Ці прогнози мають загальний характер, що пояснюється згаданими обмеженнями у перевірці на практиці наукових висновків, складністю передбачення процесів, в яких бере участь людина, котра має власні інтереси, багатоваріантністю розвитку різних суспільних явищ та процесів тощо. Наприклад, нинішній рівень суспільних наук дає змогу спрогнозувати, що у світі продовжуватиметься збільшення кількості країн із демократичним режимом, однак конкретні складові цього процесу – шляхи, особливості та часові параметри демократизації тих чи інших країн – є менш прогнозованими.

Юриспруденції притаманна низка ознак, які дозволяють зробити висновок про її науковий характер. До них належать такі.

По-перше, юридична наука має **власний об'єкт і предмет дослідження**. Поняттям об'єкта охоплюються явища і процеси, пізнання яких здійснюється людиною. Для юридичної науки головним об'єктом дослідження є такі суспільні явища, як держава і право, котрі одночасно, але з інших сторін вивчаються філософією, соціологією, політологією, культурологією, історією тощо. Предмет юридичної науки становлять закономірності виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ та процесів, їх окремих сторін та виявів, які разом утворюють юридичну дійсність. Предмет кожної науки є унікальним, він визначає її самостійність та своєрідність – те, чим вона відрізняється від інших наук.

По-друге, юридична наука має **власну методологію**, тобто сукупність прийомів, способів та принципів, за допомогою яких досліджуються держава і право, використання котрих сприяє формуванню достовірних знань. Методологія правової науки має свої особливості та структуру, включає певний перелік конкретних методів, спрямованих на найбільш адекватне відображення специфіки юридичної реальності.

По-третє, юриспруденція має **власну наукову термінологію**, тобто систему слів і словосполучень, за допомогою яких вивчаються право і держава. Юридична наука на кожному етапі свого формування відображає структуровану за посередництвом понятійного апарату певну *наукову картину юридичного світу*, яка постійно змінюється внаслідок розвитку суспільства, уточнюється в міру ускладнення правової дійсності, спеціалізації та професіоналізації юридичної практики.

Тому правознавство в цілому, а також окремі складові його системи – теоретичні, історичні, галузеві і міжгалузеві, прикладні юридичні науки та науки, що досліджують міжнародне право, – не можуть бути сталим утворенням. Диференціація суспільних відносин, розвиток науки і техніки приводять до виникнення нових сфер знань про державу і право як теоретико-прикладного характеру (антропология права, економічний аналіз права, юридична конфліктологія та ін.), так і безпосередньо практичного спрямування (наука інформаційного чи космічного права).

■ § 2. Теорія держави і права: поняття та риси

Теорія держави і права – це фундаментальна юридична наука, що досліджує найбільш загальні закономірності і тенденції виникнення, розвитку та функціонування держави і права, а також формулює вихідні для інших юридичних наук поняття.

Наведене визначення відображає характерні риси теорії держави і права.

По-перше, вона є **наукою суспільною**, оскільки відповідно до свого предмета дослідження вивчає такі суспільні явища, як держава і право, їх структуру, функції, цінність та основні інститути. Суспільний характер держави і права означає, що вони виникають, розвиваються та існують як результат спільної життєдіяльності людей. У процесі виконання своїх функцій теорія держави і права взаємодіє з іншими суспільними науками і міждисциплінарними сферами знань (філософія і соціологія права, політологія, психологія, економічна теорія та ін.).

По-друге, теорія держави і права є **юридичною наукою**. Особливості теорії держави і права як юридичної науки полягають у тому, що її пізнавальний інтерес спрямовано на специфічну реальність – державу і право. Держава і право досліджуються крізь призму їхніх юридичних форм, що відображаються в нормах права та юридичній діяльності. У цьому сенсі теорія держави і права спирається на нормативні положення конституції та принципи законодавства, ураховує напрями розвитку судової та іншої юридичної практики. Формулюючи базові поняття, розглядаючи загальні положення про державу і право, передумови їх виникнення і розвитку, теорія держави і права посідає провідне місце в системі юридичних наук.

По-третє, важливою рисою теорії держави і права є її **фундаментальний характер**. Її положення утворюють теоретичну і методологіч-

ну базу (фундамент) юриспруденції, об'єднують юридичні науки в цілісну, внутрішньо узгоджену систему. Сформульовані теорією держави і права концептуальні положення, принципи, поняття призначено для застосування всіма юридичними науками або більшістю з них.

По-четверте, теорія держави і права є *загальною* юридичною наукою, що досліджує найбільш абстрактні питання держави і права (наприклад, з огляду на знання про норми права різних галузей формулюється загальнотеоретичне поняття норми права). Предмет цієї науки охоплює тільки основні закономірності державно-правової дійсності (причому не тільки в межах окремої держави чи правової системи) та проблеми, важливі для юриспруденції в цілому.

Слід також урахувати, що в межах загальнотеоретичної юридичної науки держава і право розглядаються *у всьому багатоманітті взаємних зв'язків*, що виникають між цими суспільними інститутами. Діючи у правових формах, держава повинна охороняти існуючий у суспільстві правопорядок. У свою чергу, право легітиміє державну владу, установлює її межі, що уможлиблює її оцінку суспільством як справедливої. При спільному вивченні права і держави необхідно виходити з принципу верховенства права, закріпленого у ст. 8 Конституції України. Верховенство права над державою виявляється передусім у пріоритеті прав людини, що є невід'ємними, невідчужуваними, непорушними.

Ці риси теорії держави і права дозволяють використовувати її положення *як вихідні*, ключові для формування всього комплексу знань про державу і право. Саме тому підготовка майбутніх юристів, опанування ними правничої професії розпочинається саме з курсу теорії держави і права, без якої системне вивчення інших юридичних дисциплін є неможливим.

■ § 3. Предмет теорії держави і права

Предмет теорії держави і права – це найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку і функціонування державних та правових явищ і процесів, а також загальні для всієї юридичної науки поняття.

У структурі предмета теорії держави і права можна виокремити такі складові: 1) найбільш загальні закономірності та тенденції ви-

никнення, розвитку і функціонування держави і права (юридичні закономірності та тенденції); 2) система загальних юридичних понять.

Юридичні закономірності – це необхідні, постійні, істотні зв'язки, що виникають у правовій сфері. Вони можуть виникати у вигляді зумовленості одного юридичного явища іншим (наприклад, тип держави визначає особливості її функцій), їх взаємовпливу (зокрема, між правом і правосвідомістю) та розбіжності (наприклад, між правом і мораллю) та ін.

Юридичні закономірності мають *вірогідний характер*. Вони не можуть бути виражені в абсолютно точних якісних чи кількісних показниках. Наприклад, якщо сполучивши певні речовини, ми здатні точно спрогнозувати наступну хімічну реакцію, а дослідивши кульовий отвір, – визначити місце, з якого був зроблений постріл, то стосовно правових і державних явищ ідеться лише про ймовірні висновки.

Прикладом такої закономірності може бути положення про тісний взаємозв'язок між демократичним державним режимом та ринковою економікою. Він є вірогідним, тобто спостерігається у переважній більшості випадків, оскільки іноді ринкові механізми функціонують також у державах, які не належать до демократичних (КНР, Сінгапур та ін.).

Юридична тенденція теж відображає зв'язки, що виникають між різними юридичними явищами. На відміну від закономірності тенденція має лише ймовірний, менш сталий характер. Прикладом тенденції може бути поступове зменшення кількості держав із монархічною формою правління у ХХ ст., протягом якого припинили своє існування близько 90 монархій.

Вивчаючи юридичні закономірності та тенденції, наука виявляє також *випадковості* – непередбачуваний, нетиповий збіг обставин в юридичній сфері. Так, випадковостями є існування нетипових форм правління (виборна монархія, довічне президентство та ін.), нестандартних джерел права (директиви Президента у Республіці Беларусь).

Дослідження юридичною наукою випадковостей спричинено тим, що юридичні закономірності, тенденції та випадковості не існують окремо. Випадковості за умови їх повторення можуть набувати характеру тенденцій; у свою чергу, тенденції здатні перетворюватися на закономірності.

Серед юридичних закономірностей та тенденцій слід вирізнити:

– закономірності та тенденції виникнення держави і права (наприклад, виникнення держави зумовлено майновим і становим розшаруванням, ускладненням соціальної структури суспільства);

– закономірності та тенденції розвитку держави і права (кількісний та якісний розвиток законодавства зумовлює необхідність його впорядкування шляхом систематизації);

– закономірності та тенденції функціонування держави і права (наприклад, режим верховенства права сприяє утвердженню та захисту прав людини).

До структури предмета теорії держави і права входять також **загальні юридичні поняття**. Це такі поняття, як право, держава, державний суверенітет, норми та принципи права, правове регулювання, правосвідомість, правовідносини, правопорушення, нормотворчість, нормативно-правовий акт, правозастосування, тлумачення правових актів, верховенство права тощо. Використання універсальних для всієї юриспруденції понять забезпечує її внутрішню узгодженість, інтегрованість юридичних наук в єдину систему, ефективність юридичної практики.

■ § 4. Функції теорії держави і права

Функції теорії держави і права – це основні напрями її впливу на суспільство, юридичну науку та практику.

Як і будь-яка юридична наука, теорія держави і права виконує такі **загальні функції**.

1. Пізнавальну (гносеологічну) функцію, спрямовану на здобуття і розширення наукових знань про юридичні явища, їхні характерні риси, сутність, форми, принципи, інститути тощо. Ця функція найвиразніше виявляється на початковому етапі дослідження.

2. Евристичну функцію, спрямовану на встановлення закономірностей та тенденцій виникнення, розвитку та функціонування держави і права. Висновок про значущість, повторюваність, постійність та стійкість певних юридичних явищ означає відкриття відповідної тенденції або закономірності.

3. Функцію наукового прогнозування, яка полягає у визначенні шляхів подальшого розвитку юридичної дійсності. Наприклад, теорія держави і права виявляє загальні проблеми, які постануть перед правом і державою у майбутньому, та пропонує шляхи їх розв'язання.

4. Функцію допомоги практиці, яка зумовлює не тільки теоретичну цінність висновків теорії держави і права, а й їх практичну значу-

щість, корисність для юридичної діяльності. Так, розробляючи вчення про систему нормативно-правових актів, теорія держави і права виробляє пропозиції щодо вдосконалення системи чинного законодавства.

5. Світоглядну функцію, яка сприяє формуванню в суспільстві юридичного світогляду, що ґрунтується на ідеях пріоритету прав людини, верховенства права, юридичної рівності та свободи, конституціоналізму тощо.

Теорія держави і права виконує також **специфічні**, притаманні лише їй **функції**.

1. Інтеграційну функцію, яка полягає у тому, що теорія держави і права акумулює та впорядковує висновки, зроблені іншими юридичними науками, синтезує їх і в такий спосіб забезпечує приріст теоретичного знання. Так, узагальнюючи дані щодо конституційної, цивільної, кримінальної, адміністративної та інших видів юридичної відповідальності, теорія держави і права розробляє загальне вчення про юридичну відповідальність. Аналіз норм права різної галузевої належності в узагальненому вигляді трансформується у вчення про норму права, її структуру, види тощо. Виконання цієї функції є важливим завданням теоретичної науки ще й тому, що у процесі узагальнення теорія держави і права отримує можливість визначити ті проблеми, що постають перед іншими юридичними науками і потребують теоретичного осмислення та розв'язання.

На підставі теоретичних узагальнень конструюються загальнотеоретичні поняття і виокремлюються загальні принципи права. Ці поняття і принципи становлять каркас усієї юридичної науки, оскільки вони в концентрованій формі виводять спільні, найголовніші риси та ознаки головних юридичних явищ. Завдяки використанню таких понять і принципів юридичні науки інтегруються (об'єднуються) в єдину узгоджену систему.

Крім того, узагальнюючи наукові розробки галузевих наук, теорія держави і права також забезпечує доступ до їх теоретичних здобутків іншим юридичним наукам. Наприклад, на підставі теорії злочину, розробленої наукою кримінального права з урахуванням доробку інших галузевих наук, теорією держави і права було створене загальне вчення про правопорушення, що використовується всіма галузевими дисциплінами.

2. Методологічну функцію, яка зумовлена фундаментальним характером теорії держави і права. Вона полягає у тому, що загальні за-

кономірності розвитку юридичних явищ і процесів, теоретичні конструкції і прийоми, способи та методики пізнання застосовуються іншими юридичними науками, а також в опрацюванні пропозицій щодо вдосконалення законодавства, правозастосовної, інтерпретаційної та іншої юридичної практики.

Контрольні запитання

1. Назвіть риси теорії держави і права як юридичної науки.
2. Охарактеризуйте елементи предмета теорії держави і права.
3. Наведіть приклади закономірностей та тенденцій, що охоплюються предметом теорії держави і права.
4. Охарактеризуйте загальні та специфічні (власні) функції теорії держави і права.

Розділ 2

Теорія держави і права та інші науки

1. Теорія держави і права в системі юридичних наук.
2. Теорія держави і права та інші суспільні науки.
3. Формування теорії держави і права як окремої науки.
4. Теорія держави і права як навчальна дисципліна.

§ 1. Теорія держави і права в системі юридичних наук

Теорія держави і права входить до *системи юридичних наук*, яка побудована за предметом дослідження і включає такі *групи*.

1. **Теоретичні юридичні науки**, які розкривають сутність, загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку та функціонування юридичної дійсності, розробляють фундаментальні юридичні поняття та категорії (*теорія держави і права, історія вчень про державу і право, порівняльне правознавство; до них тяжіють міждисциплінарні дослідження юридичної дійсності: філософія права, соціологія права, юридична логіка та ін.*).

2. **Історичні юридичні науки**, які розкривають закономірності державного і правового розвитку окремих країн світу (*історія держави і права України, історія держави і права зарубіжних країн*).

3. **Галузеві юридичні науки**, що досліджують відповідні галузі права, особливості їх предмета та методу правового регулювання, юридичні джерела, зміст та характер правових норм, а також шляхи вдосконалення цих галузей (*науки конституційного права, адміністративного права, цивільного права, цивільного процесу, сімейного права, кримінального права, кримінального процесу та ін.*). До них тяжіють **міжгалузеві юридичні науки**, які виникають на стику різних галузевих наук та мають комплексний характер (*науки господарського права, екологічного права тощо*).

4. **Прикладні юридичні науки**, які досліджують питання, важливі для юридичної практики, спираючись при цьому на висновки та положення неюридичних наук, зокрема статистики, хімії, медицини

(кримінологія, криміналістика, правова статистика, судова бухгалтерія, судова медицина і психіатрія та ін.).

5. Науки міжнародного права, що включають *міжнародне публічне право*, у т. ч. *європейське право* (досліджує систему правових норм та принципів взаємодії між державами й іншими суб'єктами міжнародного спілкування) та *міжнародне приватне право* (вивчає систему норм, які регулюють відносини між фізичними та юридичними особами, що належать до різних країн (правопорядків)).

Як фундаментальна, методологічна, узагальнююча наука теорія держави і права посідає провідне місце в юриспруденції. У своїх дослідженнях теорія держави і права спирається на досягнення інших юридичних дисциплін, систематизує та синтезує їх висновки з метою більш глибоких загальнотеоретичних узагальнень, які використовуються цими науками. Таким чином, між теорією держави і права та іншими юридичними науками існують **двосторонні зв'язки**.

Теорія держави і права тісно взаємодіє з іншими **теоретичними юридичними науками**. Особливість співвідношення теорії держави і права з *історією вчень про державу і право* полягає у тому, що остання відтворює історичний процес накопичення теоретичних знань про державу і право. Теорія держави і права з урахуванням напрацювань історії вчень про державу і право формулює сучасні уявлення про основні юридичні категорії і закономірності (зокрема, про право, закон, правовідносини, державу та ін.). По суті, історія вчень про державу і право виступає *історичною складовою теорії держави і права*.

Глибокі зв'язки існують між теорією держави і права та *порівняльним правознавством*, яке донедавна розглядалося як один із напрямів у її складі. На сьогодні ці науки мають багато спільного в цілях та напрямках досліджень. Аналізуючи в порівняльному аспекті правові системи різних країн світу, учені-компаративісти акумулюють теоретико-прикладний матеріал, який активно використовується теорією держави і права для визначення загальних закономірностей та тенденцій функціонування і розвитку юридичної дійсності. У свою чергу, порівняльне правознавство активно використовує у своїх дослідженнях розроблений теорією держави і права понятійний апарат (зокрема, поняття «право», «правова система», «норма права», «правова традиція», «наступність у праві», «правова культура» та ін.), а також її методологічний інструментарій.

Взаємозв'язок теорії держави і права та **історичних юридичних наук** виявляється, з одного боку, у тому, що глибоке вивчення й уза-

гальнення історичного матеріалу є необхідними для більш повного і всебічного дослідження загальнотеоретичних юридичних проблем та визначення закономірностей і тенденцій виникнення та історичного розвитку держави і права. З другого боку, історія держави і права в процесі пізнання історичних явищ та подій спирається на висновки й узагальнення, опрацьовані теорією держави і права, зокрема на ті, що стосуються форм правління та форм державного устрою, державного режиму, системи права, джерел права, рецепції права та ін.

Відмінність теорії держави і права від історичних юридичних наук виявляється в тому, що останні вивчають процес історичного розвитку юридичної дійсності конкретних країн у хронологічному порядку, спираючись переважно на історичний метод дослідження. Теорія держави і права досліджує свій предмет в узагальнено-теоретичному вигляді та спирається передусім на логічні методи і прийоми.

Теорія держави і права виступає теоретико-методологічною основою для *групи галузевих юридичних наук*. Відносно кожної з галузевих дисциплін теорія держави і права виконує роль *узагальнюючої науки, що синтезує конкретний юридичний матеріал*. Вона забезпечує впорядкування та систематизацію всіх знань про державу і право, усієї здобутої галузевими юридичними науками інформації, сприяє виробленню єдиного підходу до аналізу юридичних явищ. Інтеграційний та методологічний характер загальної теорії держави і права стосовно галузевих юридичних дисциплін виявляється в такому.

По-перше, на відміну від галузевих юридичних наук, які докладно вивчають лише окремі складові частини, сторони правового життя, теорія держави і права має своїм об'єктом дослідження *всю «синтезовану» юридичну реальність*.

По-друге, теорія держави і права виробляє *загальні для всіх галузевих юридичних дисциплін методи наукового пізнання*, які використовуються ними та конкретизуються у галузевих методах і методиках.

По-третє, теорія держави і права створює *загальні для всіх юридичних наук поняття та категорії*, які виступають основою для формування галузевими юридичними дисциплінами власного спеціального понятійного апарату. Наприклад, на підставі загальнотеоретичного поняття «правовідносини» формуються спеціальні наукові поняття кримінальних, цивільних, адміністративних, трудових та інших правовідносин, а також уточнюються їх склад, підстави виникнення, зміни та припинення.

Теорія держави і права має з галузевими юридичними науками й *зворотні зв'язки*. Вона спирається на величезний емпіричний матеріал, нагромаджений галузевими науками; *узагальнює, оцінює та інтерпретує їх дані*. Крім того, теорія держави і права сприяє *перенесенню досвіду однієї юридичної науки до інших*. Так, поняття юридичної особи було сформульоване наукою цивільного права, потім перенесене в інші галузеві науки і враховане при розробленні загальнотеоретичного вчення про суб'єктів права.

Незважаючи на загальний характер теорії держави і права, вона тісно пов'язана з юридичною практикою, в якій використовуються досягнення *прикладних юридичних наук*. Це зумовлює зв'язки теорії держави і права з дисциплінами, що належать до цієї групи юридичних наук. Однак порівняно з галузевими юридичними дисциплінами ці зв'язки, як правило, є менш інтенсивними та переважно опосередкованими.

Чимало актуальних проблем юриспруденції знаходяться на межі теорії держави і права та *міжнародного публічного права*, у тому числі *європейського права* (зокрема, проблеми зобов'язань держави у сфері прав людини, співвідношення норм міжнародного та національного права, загальних принципів права та ін.), що зумовлює співпрацю цих наук.

§ 2. Теорія держави і права та інші суспільні науки

Теорія держави і права не може розвиватися ізолювано, без взаємодії з іншими галузями знань. Під час наукового пошуку часто виникає потреба у використанні досягнень інших суспільних наук, таких як філософія, соціологія, економічна теорія, політологія, логіка, конфліктологія, соціальна психологія, антропологія, етика тощо. На цій основі виникають нові міждисциплінарні галузі досліджень (зокрема, антропологія права, юридична конфліктологія, правова психологія, юридична логіка та ін.) як результат інтеграції і розвитку наукових знань.

Зв'язок між теорією держави і права та іншими суспільними науками визначається такими положеннями.

1. Незважаючи на спроби створити «чисту» юридичну науку (Г. Кельзен), при дослідженні юридичних явищ не можна абстрагува-

тися від інших елементів соціальної дійсності. Так, для аналізу уявлень людей про право або мотивацію правової поведінки використовуються дані психології, для визначення місця держави в політичній системі суспільства – здобутки політології тощо. Отже, при вивченні юридичних явищ та процесів неодмінно враховуються досягнення різних суспільних наук.

2. Юридична дійсність настільки тісно переплетена з політичними, економічними, соціальними, культурологічними, антропологічними та іншими явищами і процесами у різних сферах суспільного життя, що дослідження цих процесів також буде неповним без використання результатів юридичних наук, насамперед теорії держави і права як загальної, фундаментальної, методологічної юридичної дисципліни.

Таким чином, зв'язок теорії держави і права із різними суспільними науками має **двосторонній характер**: з одного боку, теорія держави і права використовує досягнення інших суспільних наук, а з другого – останні враховують розробки з теорії держави і права при вивченні питань, що становлять їх предмет дослідження.

Принципове значення для розвитку теорії держави і права має її зв'язок із філософією. **Філософія** є наукою про загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, що виробляє узагальнену систему поглядів на світ, місце в ньому людини, загальні принципи буття і пізнання. Теорія держави і права взаємодіє з філософією у декількох напрямках.

По-перше, філософія озброює юриспруденцію *методологією дослідження*. Вона виробляє основні загальні (філософські) підходи до наукових досліджень, що використовуються також теорією держави і права. У свою чергу, остання забезпечує філософію матеріалом, що дозволяє їй узагальнювати та формулювати принципи розвитку суспільства, а також розробляти власні підходи та засоби світоглядної орієнтації людини.

По-друге, філософія виявляє найзагальніші *філософські закономірності*, які поширюються і на юридичну сферу. Теорія держави і права широко використовує вироблені *філософські категорії та поняття*, серед яких: «сутність» і «явище», «зміст» і «форма», «закономірність» і «випадковість», «цінність», «розвиток» та ін.

У системі філософських знань виокремлюється **філософія права** як міждисциплінарна галузь знань про пізнавальні, ціннісні та соціальні основи права. Філософія права вивчає фундаментальні принци-

пи буття права, його природу та соціальну сутність. Однією з актуальних проблем сучасної філософії права є філософія прав людини.

Важливе значення для розвитку теорії держави і права має її зв'язок із соціологією. **Соціологія** є суспільною наукою, що вивчає соціум як цілісну систему, його окремі структури та інститути, різні соціальні групи та стосунки між ними. Об'єктом соціологічних досліджень виступають усі соціальні явища, у тому числі держава і право.

Більш глибокому та всебічному розумінню держави і права сприяють широке застосування вченими-правознавцями *соціологічних методів дослідження* при вивченні юридичних інститутів та використанні ними *результатів соціологічних експериментів*. Дані соціологічних досліджень допомагають успішно розв'язувати низку практичних завдань, наприклад удосконалення судової та іншої юридичної практики, усунення конфліктів у юридичній сфері, підвищення ефективності права тощо.

На межі соціології та теорії держави і права утворилася **соціологія права** як міждисциплінарна галузь наукових знань про соціальні умови розвитку та функціонування права. Соціологія права спрямована на з'ясування соціальної зумовленості та соціальної ефективності права.

При здійсненні юридичних досліджень теорія держави і права взаємодіє з **політологією** – наукою про політику, що вивчає політичні явища, процеси та інститути. Розмежування політології та юриспруденції пов'язано з поступовою структуризацією їх предметів. Предмет політології включає такі проблеми, як політичне лідерство, політична діяльність, типи політичної свідомості та культури, які не входять до сфери правової науки. Теорія держави і права вивчає не всі політичні явища та процеси, а лише ті, що пов'язані з державою і мають юридичну значущість.

Політологія дозволяє теорії держави і права більш повно досліджувати свій предмет. Теорія держави і права використовує дані політології, досліджуючи місце держави в політичній системі суспільства, взаємодію держави з політичними партіями, зв'язок права і політики тощо. У свою чергу, політологія враховує теоретико-правові напрацювання теорії держави і права, зокрема, щодо поняття держави, форм і функцій держави, правового регулювання політичних відносин та ін.

Розвиток теорії держави і права тісно пов'язаний із досягненнями **економічної теорії**, яка вивчає закономірності і принципи виробництва, накопичення, обміну та розподілу матеріальних благ. Теорія держави

і права враховує висновки економічної теорії при визначенні принципів правового регулювання економічної системи, особливостей співвідношення права і економіки тощо. Слід брати до уваги й зворотний вплив теорії держави і права на економічну теорію та економіку як таку.

На межі теоретико-правових та економічних досліджень формуються міждисциплінарні напрями наукових знань, серед яких – **економічний аналіз права (економіка права), конституційна економіка** та ін. Так, економіка права бере свій початок ще з Дж. Бентама, який аналізував з економічного боку правові норми, що регулюють неринкову поведінку (злочин і покарання, шлюбно-сімейні стосунки, політичні і законотворчі процеси). Економічний аналіз права передбачає використання економічної теорії для того, аби передбачити наслідки юридичних правил, визначити, які юридичні правила є економічно ефективними, та рекомендувати, якими вони мають бути. У цілому, взаємовплив теорії держави і права та економічної теорії забезпечує науково обґрунтоване бачення взаємодії економічних і правових інститутів, що сприяє вирішенню завдань реформування економічної системи та правового забезпечення цього процесу.

■ § 3. Формування теорії держави і права як окремої науки

Перші знання про юридичну дійсність розвиваються в давні часи, проте правознавство як вид діяльності та професія бере свій початок від **римської юриспруденції**. Гней Флавій (близько 300 р. до н. е.) є засновником світського погляду на право. Видатні римські юристи Ульпіан, Павел, Гай, Папініан, Модестин, які займалися передусім питаннями цивільного права, залишили майбутнім поколінням блискучі зразки юридичного мислення.

Юридична наука як особливий вид теоретичних знань про право склалася значно пізніше – у перших європейських університетах XI–XII ст. На той час класична університетська освіта включала як обов'язкову складову юридичний факультет. Наприклад, кількість студентів у Болонській юридичній школі в період близько 1200 р. складала 10 тис. осіб. Через Північну Італію система правознавчої освіти у XIII–XIV ст. поширилася на більшість європейських університетів.

XVII–XVIII ст. проходять під визначальним впливом концепції **природного права**. Її найбільш відомими представниками були Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, С. Пуфендорф, І. Кант та ін. На початку XIX ст. у роботах Г. Гуго та Г. В. Ф. Гегеля у науковий обіг упроваджується термін «*філософія права*». На той час філософія права вивчала не позитивне (створене людьми) право, а ідеальне, незмінне, природне право.

Стрімкий розвиток галузевих юридичних наук приводить до зростання обсягу правових знань, що зумовлює потребу в узагальненні. Унаслідок цього у XVII ст. виникає **енциклопедія права** – дисципліна, що містила стисле викладення змісту всіх юридичних наук, пропонуючи початкові знання про право, його різні галузі та методи дослідження.

У XVIII – на початку XIX ст. енциклопедія права викладалася в університетах і претендувала на статус самостійної науки. Наприкінці XIX ст. вона втратила свої позиції і перетворилася на своєрідний «вступ до юридичної спеціальності», оскільки її зміст становили положення, які більш докладно розкриваються галузевими юридичними науками.

Умоглядність суджень філософії права, яка нехтувала конкретним юридичним матеріалом, та поєднання різнорідних юридичних знань у межах енциклопедії права без їх подальшого синтезу спричинили появу нової дисципліни – **теорії права**, яка поступово склалася у другій половині XIX ст. та компенсувала їхні недоліки. Термін «теорія права» був уведений німецьким ученим А. Меркелем у 70-х рр. XIX ст. та стосувався аналізу чинної системи правових норм, а не ідеальних засад права.

У розвитку теорії права важливу роль відіграла також школа «аналітичної юриспруденції», що сформувалася в Англії у другій чверті XIX ст. Представники цієї школи (Дж. Остін та Дж. Бентам) уважали її завданням аналіз основних понять позитивного права з формально-логічної точки зору. У результаті цього дослідники дійшли висновку, що тільки самостійна загальнотеоретична юридична наука здатна звести воєдино «виведений за дужки» різнорідний за своїми галузевими джерелами емпіричний юридичний матеріал та інтегрувати дані галузевих юридичних наук. Поступово теорія права інкорпорує державознавчу проблематику, звертається до аналізу взаємозв'язку і взаємозалежності права і держави, унаслідок чого перетворюється на **теорію держави і права**.

Після Жовтневої революції 1917 р. починає формуватися радянська теорія держави і права, яка спирається на марксистсько-ленінську ідеологію. У липні 1938 р. відбулася Перша нарада наукових працівників права, яка, спираючись на доповідь А. Вишинського, затвердила етатистське праворозуміння як єдино правильне та незаперечне.

Право у межах офіційної концепції почало розглядатись як продукт діяльності держави, сукупність установлених нею норм, котрі виражали волю панівного класу. Проте і за таких умов наука продовжувала розвиватися.

Із здобуттям Україною незалежності та відмовою від ідеологічної одноманітності теорія держави і права переживає часи відродження, що пов'язане з іменами вітчизняних науковців В. Горшеньова, М. Козюбри, В. Копейчикова, П. Рабіновича, В. Тація, М. Цвіка, Ю. Шемшученка та ін., праці яких заклали основу сучасної теоретичної юриспруденції. Нині теорія держави і права активно розвивається на основі сучасних підходів до вивчення юридичної дійсності та інкорпорує здобутки правових шкіл різних країн світу.

■ § 4. Теорія держави і права як навчальна дисципліна

На основі теорії держави і права як науки було започатковано відповідну **навчальну дисципліну**, яка охоплює найбільш узагальнені позиції, визнані підходи, доктринальні положення стосовно загальних закономірностей і тенденцій державно-правового функціонування та розвитку, а також глосарій загальних юридичних понять.

Теорія держави і права входить до складу нормативних юридичних дисциплін, що викладаються в обов'язковому порядку в усіх юридичних вищих навчальних закладах та на факультетах, які готують фахівців за спеціальністю «Правознавство». Вона є академічною навчальною дисципліною, першою сходинкою на шляху здобуття юридичної освіти, викладається, як правило, на першому році навчання.

Теорія держави і права як основоположна навчальна дисципліна безпосередньо впливає на формування професійних якостей майбутніх фахівців. **Завдання теорії держави і права** зумовлені її місцем у системі юридичних навчальних дисциплін та полягають у такому.